

LA ICONOGRAFIA DELS DIABLES A LA HISTÒRIA DE JOB EN LA *BÍBLIA DE RODES* I EN LA *BÍBLIA DE RIPOLL*

ESTRELLA MASSONS I RABASSA*

RESUM

Aquest article estudia la iconografia dels diables a la història de Job en la *Bíblia de Rodes* (s. XI) i en la *Bíblia de Ripoll* (s. XI). La historiografia tradicional havia assenyalat que la imatge més antiga del dimoni cristià es trobava a l'església de Sant'Apollinare Nuovo de Ravenna, al mosaic dedicat al judici final, en què apareix Lluçifer amb túnica blava (s. VI). En aquest estudi demostrem que la imatge més antiga del diable cristià es troba al sarcòfag de Junius Bassus (c. 359). A l'escena dedicada a Job apareix el diable disfressat de venedor de pa, ja que la iconografia recolza en el *Testament de Job*, un text apòcrif de les acaballes del segle I. Aquesta font literària també es va utilitzar per a la il·lustració de la història de Job tant en la *Bíblia de Rodes* com en la de *Ripoll*. En aquest treball analitzem els diferents atributs d'aquests diables que apareixen a la història de Job, valorem la seva originalitat en funció dels models iconogràfics europeus i hi aportem altres exemples. Els quatre diables que analitzem són interessants perquè obeeixen a models distints i gaudeixen d'atributs originals. Podem concloure que, en general, l'il·lustrador va copiar models antics.

PARAULES CLAU: iconografia, diables, Job, *Bíblia de Rodes*, *Bíblia de Ripoll*.

ICONOGRAPHY OF THE DEVIL IN THE HISTORY OF JOB ON THE *BÍBLIA DE RODES* AND THE *BÍBLIA DE RIPOLL*

ABSTRACT

This article deals with the iconography of the devils in the story of Job in the *Bíblia de Rodes* (11th century) and in the *Bíblia de Ripoll* (11th century). Traditional historiography had stated that the earliest image of the Christian devil was the one depicted in

* Historiadora de l'art.

the mosaic at the Church of Saint Apollinare Nuovo in Ravenna, devoted to the Last Judgement and where Lucifer appears wearing a blue gown (6th century). This project tries to show that the oldest image of the Christian devil can be found in Junius Bassus's sarcophagus (c. 359). In the scene dedicated to Job, the devil appears disguised as a peddler of bread, since the iconography leans on the *Testament of Job*, a late 1st century apocryphal text. This literary source was also used for the illustration of the story of Job, both in the *Bible of Rodes* and of *Ripoll*. We carry out an analysis of the different attributes of these such devils appearing in the story of Job, valuing their originality according to the European iconographical patterns and providing further evidence. The four devils we analyze are interesting because they correspond to different patterns and have original attributes. We can conclude that, in general, the artist copied out old patterns.

KEY WORDS: Iconography, devils, Job, Bible of Rodes, Bible of Ripoll.

La intenció d'aquest article és estudiar la iconografia dels diables que apareixen a la història de Job en dos grans còdexs catalans ricament il·lustrats datats a la primera meitat del segle XI. Es tracta de la *Bíblia de Rodes*¹ i de la *Bíblia de Ripoll*,² que han generat una àmplia historiografia.³ Citarem les característiques d'aquestes imatges, la font textual que recolza la iconografia i finalment el seu valor dins l'àmbit europeu.

1. *Bíblia de Rodes*, c. 1010-1015, París, Bibliothèque Nationale, ms. lat. 6, llibre II, f. 63. Durant la guerra de França contra Espanya (1690-1694), el mariscal de Noailles va espoliar un gran volum, ricament il·lustrat, de la biblioteca del monestir de Sant Pere de Rodes com a botí de guerra. El fill del mariscal Noailles va vendre la *Bíblia de Rodes* a Lluís XV, qui la va incloure en la seva biblioteca reial. Més tard passà a la Biblioteca Nacional de París.

2. *Bíblia de Ripoll*, c. 1020, Roma, Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 5729, f. 162v.

3. Citem els estudis més notables i interessants sobre la *Bíblia de Rodes* i la de *Ripoll* que ens han permès avançar en els nostres coneixements. Sobre el primer autor que va establir que la *Bíblia de Rodes* procedia de Catalunya, vegeu Samuel BERGER, *Histoire de la Vulgate pendant les premières siècles du moyen âge*, París, Librairie Hachette, 1893; Josep PIJOAN, «Les miniatures de l'Octateuch a les Bibles romàniques catalanes», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, 1911-1912, p. 475-507; Salvador SANPERE, *L'art barbre*. Barcelona, S. Babra, 1908, col. I. «La Pintura Mig-eval Catalana», núm. 1. Sobre l'autor que va datar les bíblies cap a l'any 1000 i que va posar els fonaments per a tots els estudis posteriors, vegeu Wilhem NEUSS, *Die Katalanische Bibelillustration um die Wende des ersten Jahrtausends und die altspanische Buchmalerei*, Bonn, Leipzig, Kurt Schroeder, 1922; Josep GUDIOL I CUNILL, *Els primitius: la miniatura catalana*, Barcelona, S. Babra, 1955. De fet, el text fou escrit el 1927, però la mort de l'editor va impedir que el llibre es publicués en aquesta data. Jesús DOMÍNGUEZ BORDONA, *Catálogo de la exposición de códices miniados españoles*, Barcelona, INLE, 1962. Sobre l'autor que va precisar les diferents mans i artistes que intervingueren en la il·lustració, vegeu Pedro BOHIGAS, *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña: período románico*, vol. 1, Barcelona,

Una de les escenes més antigues de la història de Job es troba al cèlebre sarcòfag de Junius Bassus, prefecte de la ciutat de Roma, que va morir l'any 359. L'escena mostra Job assegut al femer, la seva dona al seu costat i un altre personatge que, tradicionalment, s'havia identificat com un dels amics que visiten Job.⁴ Però Samuel Terrien va demostrar que es tractava del diable disfressat de venedor de pa, ja que la iconografia es basa en el *Testament de Job*, un text apòcrif escrit a les acaballes del segle I (fig. 1).⁵

De la mateixa manera que el diable va temptar Jesús quan estava afamat al desert, Satanàs oferirà pans a l'esposa de Job. Però com que la dona està sense diners, el diable la humiliarà tallant-li els cabells a la plaça pública. Així ho explica el *Testament de Job*, escrit en primera persona.

Quan Satanàs ho sabé, es transformà en venedor de pa. Per casualitat, la meua esposa s'hi va acostar per demanar-li una mica de pa, pensant que era un home (TestJob 23,1-2).⁶

És molt important aquesta dada que ens aporta Terrien per a la història artística del diable, ja que això vol dir que la imatge més antiga que conservem del dimoni es troba al sarcòfag de Junius Bassus, realitzat l'any 359, data en què va morir el prefecte Bassus.⁷ Tot això ofereix una novetat rellevant, ja que

---

Asociación de Bibliófilos de Barcelona, 1960. Sobre l'autor que va proposar que la *Bíblia de Rodas* s'havia escrit al monestir de Sant Pere de Rodes i que els llibres III i IV calia encaixar-los a la segona meitat del segle XI, vegeu Peter KLEIN, «Date et scriptorium de la Bible de Roda. État des recherches», *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 3 (1972), p. 91-103. Sobre una hipòtesi diferent a la proposada per Klein, vegeu Anscari MUNDÓ, «Las Biblias románicas de Ripoll», a *Actas del XXIII Congreso Internacional de Historia del Arte*, Granada, 1976, p. 435-436. Quant a la diferenciació de mans entre escrivans, ornamentistes i dibuixants, vegeu François AVRIL, Jean-Pierre ANIEL, Mireille MENTRÉ, Alix SAULNIER i Yolanta ZALUSKA, *Manuscrits enluminés de la péninsule ibérique*, París, Bibliothèque Nationale, 1982; Rosa ALCOY, «Bíblia de Rodas», a *Catalunya romànica*, vol. X, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1987, p. 292-305. Respecte a les últimes aportacions, vegeu Anscari MUNDÓ, *Les Bibles de Ripoll. Estudi dels mss. Vaticà, lat. 5729 i París, B.N.F. lat. 6*, Ciutat del Vaticà, Vic, Biblioteca Apostòlica Vaticana, 2002. Les últimes conclusions d'aquest autor sostenen que les bibles van ser realitzades en les primeres dècades del segle XI i totes dues a l'escriptori del monestir de Ripoll, sota l'abadiat d'Oliva.

4. Sarcòfag de Junius Bassus, 359, Roma, Vaticà, Tresor de Sant Pere; Gertrud SCHILLER, *Iconography of Christian Art*, vol. II, Londres, Lund Humphries, 1972, fig. 2.

5. Samuel TERRIEN, *The iconography of Job. Through the Centuries: artists as Biblical interpreters*, The Pennsylvania State University Press, 1996, p. 26, fig. 4.

6. Antonio PIÑERO, «El Testamento de Job», a *Apócrifos del Antiguo Testamento*, vol. V, Madrid, Cristiandad, 1982, p. 159-211, esp. 189.

7. Aquesta dada rellevant es va exposar mitjançant la comunicació «Iconografia del diablo románico en la Historia de Job en la Biblia de Rodas y de Ripoll (s. XI)», al I Congreso Internacional sobre Arte Románico, celebrat a Zamora els dies 4-7 de juliol de 2006.

FIGURA 1. Detall. Job al fèmer, la seva dona i el diable disfressat de venedor de pa. Sarcòfag de Junius Bassus, c. 359, Roma, Vaticà, Tresor de Sant Pere.

la historiografia havia considerat que la imatge més antiga del dimoni es trobava en un mosaic del segle VI dedicat al judici final a Sant'Apollinare Nuovo de Ravenna.⁸ En aquest bell mosaic de fons daurats hi apareixen dos àngels que flanquegen Crist i que només es diferencien pel color de la túnica. Llucifer vesteix d'un blau intens, un color propi de las tenebres, tal com ho va demostrar Kirschbaum.⁹

Iconografia dels diables a la història de Job en la *Bíblia de Rodes*. Seguint les últimes investigacions codicològiques d'Anscari Mundó sobre aquestes dues bíblies, comencem per la història de Job a la *Bíblia de Rodes*, ja que aquest autor la considera una mica més antiga.¹⁰

Les fonts literàries. Hem citat el *Testament de Job*¹¹ a propòsit del sarcòfag de Junius Bassus (c. 359). Es tracta d'un text apòcrif que ens interessa per-

8. Vegeu Joaquín YARZA, «Del ángel caído al diablo medieval», *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología. Universidad de Valladolid*, núm. XLV (1979), p. 50 i 52. També a Joaquín YARZA, *Formas artísticas de lo imaginario*, Barcelona, Anthropos, 1987, p. 47-75. I la tesi doctoral de Francisco Vicente CALLE, *Les Représentations du diable et des êtres diaboliques dans la littérature et l'art en France du XIIe siècle*, París, Presses Universitaires, 2000, p. 306.

9. Engelbert KIRSCHBAUM, «L'angelo rosso e l'angelo turchino», *Rivista d'Archeologia Cristiana*, núm. XVI (1940), p. 209-248.

10. La crítica textual d'aquestes dues grans bíblies fa concloure Anscari Mundó que la *Bíblia de Ripoll* depèn de la de *Rodes*. Aquesta última segueix millor la *Vetus Latina*, però la de *Ripoll* incorpora altres textos extrabíblics que no apareixen a la de *Rodes*, per aquesta raó, la de *Ripoll* és una mica posterior. Mundó proposa la següent datació: *Bíblia de Rodes*, c. 1010-1015 i *Bíblia de Ripoll*, c. 1015-1020. A. MUNDÓ, *Les Bíblies de Ripoll...*, p. 84 i 88.

11. Aquest text va ser escrit en grec per un autor anònim jueu a les acaballes del segle I. S'han vist ressonàncies temàtiques d'aquest text amb el Nou Testament. Cal entendre que tots

què recolza la iconografia de la història de Job en la *Bíblia de Rodes* i en la de *Ripoll*, com demostrarem tot seguit.

Entre el *Testament de Job* i el text canònic hi ha força diferències. El *Testament de Job* és un text molt més ric en aventures i desventures, en les quals el diable pren un gran protagonisme. L'escrit narra que una revelació divina indica al rei Jobab que ha de canviar el seu nom per Job i destruir un temple d'ídols perquè encarnen el diable. I així ho fa. La resposta del diable a aquesta provocació de Job serà una guerra cruel en què perdrà tots els fills i tots els béns, amb el consentiment del Senyor. Per altra banda, Satanàs utilitza tot un seguit de malifetes contra el protagonista, en les quals abunden les disfresses. Pren l'aparença de captaire i es presenta a casa del ric Job tot suplicant almoïna. Més tard, es disfressa de rei dels perses amb la intenció d'arregar els indigents de la ciutat perquè matin els fills de Job. Finalment, com ja s'ha dit, mentre Job jau a la cendra cobert de nafres, es disfressa de venedor de pa per a temptar l'esposa de Job, que es desespera per la misèria i malaltia del seu marit.

Els models iconogràfics. Els diables que ens proposem estudiar en la miniatura del foli 63 que narra la història de Job presenten un model iconogràfic interessant. Un d'ells encara té l'aparença d'un àngel i l'altre evidencia un seguit d'atributs negatius que el delaten com el maligne (fig. 2).¹² A la miniatura es perceben quatre registres que realitza un artista d'estil molt àgil, expressiu, d'arrel classicista i molt més vinculat estilísticament a la miniatura europea que a la miniatura de la península Ibèrica.¹³

En primer lloc apareix una ciutat amb una muralla d'onze torres en la qual es troba Job entronitzat, amb corona, amb la indumentària pròpia d'un príncep, al costat dels seus fills i els missatgers. La iconografia de Job-rei apareix en els segles IX, X i XI i obeeix a un *postscriptum*, atribuït a sant Jeroni, que s'afegeix a la versió llatina del *Llibre de Job* i al *Testament de Job*.¹⁴

En el segon registre, i just a sota del tron de Job-rei, l'artista dibuixa el des-

aquests escrits participen d'un mateix cercle ideològic. Això és, la teologia jueva del segle I de la nostra era. Pel seu contingut teològic es desprèn que no és una creació o elaboració cristiana. Així, és molt probable que sigui el fruit d'una època pietista i que aquest escrit fos adreçat a jueus practicants. D'aquesta manera, podien rebre el consol pel final feliç de les desventures de Job i l'esperança d'una recompensa en el futur al costat de Déu. Antonio PINERO, «El Testamento de Job», a *Apócrifos del Antiguo Testamento*, vol. V, Madrid, Cristiandad, 1982, p. 170-173.

12. *Bíblia de Rodes*, c. 1010-1015, París, Bibliothèque Nationale, ms. lat. 6, llibre II, f. 63; Pedro BOHIGAS, *La ilustración y la decoración...*, làmina V.

13. Joaquín YARZA, «El arte en la España del Norte», a *Año Mil: El arte en Europa, 950-1050*, Barcelona, Lunwerg, 2000, p. 213.

14. Jannic DURAND, «Note sur une iconographie méconnue: Le «saint roi Job»», *Cahiers Archéologiques*, núm. 32 (1984), p. 113-135, esp. 121.

FIGURA 2. Història de Job. *Biblia de Rodas*, c. 1010-1015, París, Bibliothèque Nationale, ms. lat. 6, llibre II, f. 63.

graciat Job assegut i entristit per la pèrdua dels seus béns i de tots els seus fills, que es lamenta acaronent la seva galta amb la mà, un gest que denota tristesa, pesantor. Al seu costat, Satanàs flota seminu a l'espai i sosté un objecte arrodonit; gaudeix de nimbe i d'ales com els àngels, però té unes incipients urpes als peus.

En 1922, Wilhelm Neuss ja va advertir que no entenia aquesta escena des del moment en què no apareix al *Llibre de Job*.¹⁵ Per la seva banda, Yolanta Zaluska a la dècada dels vuitanta assenyalava que es tracta d'una escena apòcrifa, un préstec d'una altra font literària.¹⁶ Ambdós autors tenen raó, ja que no encaixa en el text canònic del *Llibre de Job*, com va afirmar Neuss, sinó que obeeix a un text apòcrif com va observar Zaluska. En la part que més ens interessa, aquesta narració anònima explica que Job es va refugiar sota el seu tron per protegir-se del diable. Així s'explicaria que el bon dibuixant que va realitzar aquesta escena situés el desgraciat Job just a sota del seu anterior tron amb el diable al costat.

Quan totes les meves pertinences havien estat destruïdes, Satanàs s'adonà que res no podia induir-me a perdre l'ànim. Se n'anà i demanà al Senyor poder sobre el meu cos per a causar-me una malaltia. Aleshores el Senyor em va lliurar a les seves mans, perquè usés el meu cos com volgués, però no li va donar cap poder sobre el meu cos. Es va acostar a mi quan estava assegut sobre el meu tron i em dolia de la pèrdua dels meus fills. Es féu semblant a un gran huracà, va fer caure el meu tron i vaig passar-hi tres hores a sota sense poder sortir-ne (TestJob 20,1-5).¹⁷

Si tenim en compte que a començaments del segle XI, els artistes ja plas-maven el diable com un ésser monstruós, el model iconogràfic d'aquest Satanàs és interessant perquè conserva bastant la seva condició d'àngel caigut. L'artista presenta un ésser ben proporcionat que vesteix una faldilla curta, proveït d'unes ales estilitzades i amb nimbe.

La faldilla curta del diable. Durant els segles XI, XII i XIII el diable pot aparèixer nu, amb un cos cobert d'escates o molt pelut. En algunes ocasions vesteix túnica, però també pot cobrir-se amb una faldilla curta amb plecs, o bé de pells esfilagarsada. Com veurem, en la il·lustració catalana sol vestir una faldilla curta amb plecs.

El llibre III de la *Bíblia de Rodas* que il·lumina un altre artista, un dibuixant excel·lent que es caracteritza per unes miniatures monocromes, es resol amb un model de diable similar. Llueix una exagerada cabellera flamígera, té urpes i apareix seminu amb una faldilla curta de plecs. Així figura, encarnat com un

15. W. NEUSS, *Die Katalanische Bibelillustratio...*, p. 100.

16. Y. ZALUSKA, «Manuscrits catalans du XIe et de la première moitié du XIIe siècle», a *Manuscrits enluminés de la péninsule ibérique*, Paris, Bibliothèque Nationale, 1982, p. 36.

17. A. PIÑERO, «El Testamento de Job», a *Apócrifos del Antiguo Testamento*, vol. V, p. 188.

ídol, al foli 66 *verso*, que narra la història de Daniel (Dn 14,10-14 i 14,22), i també al foli 91, com a acusador al tribunal de Déu a la quarta visió de Zacaries (Za 3,1-2). La diferència consisteix en el fet que la seva baixa estatura el converteix en un ésser força grotesc.¹⁸

El mateix model iconogràfic de diable apareix a l'*Homiliari de Beda de Sant Feliu de Girona* (s. XI). Es tracta d'un manuscrit il·lustrat pràcticament contemporani a la *Bíblia de Rodes* que copia el model. A l'escena de les temptacions de Crist, Satanàs apareix alat, amb una cabellera flamígera, seminu i vestit amb una faldilla curta de plecs rectes.¹⁹ Fa l'efecte que aquesta faldilla curta perviu en el temps, perquè la tornarem a veure vestint el diable en la pintura sobre taula catalana del segle XIII. Així passa en tres obres que s'han agrupat per presentar afinitats estilístiques. Es representa el diable seminu amb faldilla curta a l'escena en què es pesen les accions morals del lateral d'altar de Sant Cristòfol de Toses,²⁰ del lateral d'altar de la vall de Ribes²¹ i del frontal del mestre de Soriguerola, en aquest últim cas tant a l'escena de la pesada de les accions morals com al registre dedicat a l'infern.²²

La faldilla de pells esfilagarsada. Tot i això, a l'àmbit europeu el diable apareix vestint una faldilla de pells esfilagarsada. Aquest tipus de vestit diablesc, ja sigui en faldilla o túnica, probablement procedeix de la indumentària característica dels personatges que habiten en el desert, que es cobrien amb pells, com passa amb sant Joan Baptista, i que així figura a la iconografia cristiana. En el cas del diable, el seu feu tradicional és el desert d'Egipte. Així es descriu en el *Llibre de Tobit* a propòsit del dimoni Asmodeu.

La flaire del peix va deturar el dimoni, que fugí corrents cap al territori d'Egipte (Tb 8,3).²³

18. Al f. 106 del llibre IV de la *Bíblia de Rodes* apareix, encarnant l'Hades o *Infernus* que acompanya el quart genet de l'Apocalipsi (ap. 6,8), un ésser diabòlic, petit, grotesc, de perfil monstruós, vestit també amb una faldilla curta de plecs.

19. Temptació de Crist, *Homiliari de Beda de Sant Feliu de Girona*, s. XI, Girona, Museu d'Art, cat. núm. 44, inv. núm. 56, f. 34.

20. Pesada de les accions morals. Lateral d'altar procedent de l'església de Sant Cristòfol de Toses, s. XIII, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya (a partir d'ara MNAC), catàleg núm. 35.670; Gemma YLLA-CATALÀ, «Sant Cristòfol de Toses», a *Catalunya romànica*, vol. X, p. 433.

21. Pesada de les accions morals. Lateral d'altar procedent de la vall de Ribes, s. XIII, Vic, Museu Episcopal, catàleg núm. 9.695; Joan VIVANCOS, «Laterals d'altar de la Vall de Ribes», a *Catalunya romànica*, vol. X, p. 203-205.

22. Pesada de les accions morals i infern. Frontal d'altar procedent de l'església de Sant Miquel de Soriguerola, s. XIII, Barcelona, MNAC, catàleg núm. 3.901; Imma LORÉS, «Taula de Soriguerola», a *Catalunya romànica*, vol. I, p. 384-388.

23. *Bíblia Catalana Interconfessional*, Barcelona, Associació Bíblica de Catalunya, Claret i Societats Bíbliques Unides, 2002, p. 1443.

A l'edat mitjana el desert es considerava la casa dels dimonis. Per aquesta raó a la *Vida de Antonio* (c. 357) els diables intimiden l'asceta amb aquestes paraules.

Allunya't de la nostra llar, què hi has de fer, tu, al desert? No pots suportar els nostres atacs (*Vida de Antonio* 13,2).

En una altra ocasió, en els diàlegs que manté Antoni amb el diable, Satanàs acabarà admetent la seva derrota i es lamenta davant l'asceta d'aquesta manera.

Ja no tinc lloc ni espasa ni ciutat. Pertot arreu hi ha cristians; tot el desert és ple de monjos (*Vida de Antonio* 41,4).²⁴

L'enorme difusió de la *Vida de Antonio* va contribuir a refermar la creença que el lloc dels dimonis era el desert i, probablement per aquesta causa, els artistes van vestir amb pells el maligne. N'hi ha nombrosos exemples, i sols citem els més rellevants.

A l'escena del judici final del manuscrit anglès *Liber Vitae* (s. XI)²⁵ es representa el diable seminu que vesteix una faldilla curta de pells. Té cabellera flamígera, poderoses urpes a les mans i als peus i presenta un llibre obert mentre subjecta per un braç una ànima que disputa a sant Miquel (fig. 3).²⁶ Un altre exemple molt clar el trobem al manuscrit *Cotton Claudius* (s. XI),²⁷ que mostra en la caiguda dels àngels rebels unes criatures humanes, o bé nues, o bé vestides amb unes faldilles de pells desfilades de color fosc.²⁸ Una altra obra interessant és un sacramentari de mitjan segle XI, que en un dels folis conté una figura d'un ésser diabòlic que encarna la Mort (*Mors*), vestit amb una faldilla de pells esfilagarsada.²⁹ Durant el segle XII la fórmula de la faldilla esfilagarsada continuarà triomfant a Anglaterra, com passa amb les esplèndides miniatu-

24. ATANASIO, *Vida de Antonio*, Madrid, Ciudad Nueva, 1995, p. 76.

25. Judici final d'una ànima, primera meitat del s. XI, Londres, British Library, ms. Stowe 944, f. 7.

26. Elzbieta TEMPLE, *Anglo-saxon Manuscripts, 900-1066*, Londres, Miller, 1976, fig. 248. També David M. WILSON, *Anglo-Saxon art: from the seventh century to the norman conquest*, Londres, Thames and Hudson, 1984, p. 185.

27. Caiguda dels àngels rebels, segon quart del s. XI, Londres, British Library, ms. Cotton Claudius B.IV, f. 2.

28. E. TEMPLE, *Anglo-saxon...*, fig. 265. Vegeu també C. Michael KAUFFMANN, *Biblical Imagery in Medieval England, 700-1550*, Turnhout, Brepols, 2003, fig. 39.

29. *Mors*, sacramentari, mitjan s. XI, Oxford, Bodleian Library, ms. Bodley, 579, f. 50; E. TEMPLE, *Anglo-saxon...*, fig. 56.

FIGURA 3. Judici final d'una ànima, *Liber Vitae*, primera meitat del s. XI, Londres, British Library, ms. Stowe 944, f. 7.

res del *Salteri de Winchester*.³⁰ En aquest manuscrit il·lustrat hi ha els diables més imaginatius de l'època. A tall d'exemple, a l'escena dedicada als turments que pateixen les ànimes impies a l'infern, els diables no tan sols posseeixen un cos horripilant i cobert d'escates, sinó que a més vesteixen faldilla de pells esfilagarsada.³¹ Al segle XIII el monjo anglès William de Brailes segueix aquesta tradició plàstica en una miniatura del judici final. Uns diables encara més monstruosos que en el segle anterior apareixen a la boca de l'infern amb faldilles esfilagarsades.³²

També a França trobem exemples en els manuscrits il·luminats, com passa amb una inicial I del segle XII formada per la figura de sant Mamés que trepitja un diable amb faldilla de pells.³³ O bé a l'orfebreria, com succeeix a una arqueta de Llemotges (s. XII) en la qual s'ha representat un *Descensus ad inferos* amb un diable absolutament verd que vesteix una faldilla esfilagarsada.³⁴ Tal com es pot apreciar, l'escultura també participa en el relleu dedicat a la llegenda de Teòfil. En aquesta ocasió un diable esquelètic es vesteix amb una faldilla de pells esfilagarsada.³⁵

A la península Ibèrica també tenim exemples de diables amb faldilles de pells desfilades. A les pintures murals de Bagüés, datades cap a 1080, el diable que tempta Crist porta el mateix tipus de faldilla³⁶ i el mateix passa a les pintures murals dedicades a l'infern de l'església de Santa Maria de Taüll (1123).³⁷ Al segle XIII també figuren diables amb faldilles de pells a les *Canti-*

30. Els dimonis turmenten les ànimes a l'infern, *Salteri de Winchester*, c. 1150-1170, Londres, British Library, ms. Cotton Nero C.IV, f. 38.

31. Kristine HANEY, *The Winchester Psalter: an iconographic study*, Leicester, University Pressatlantic Highlands, 1986, p. 37.

32. Judici final de William de Brailes, 1230-1260, Cambridge, Fitzwilliam Museum, ms. 330, f. 3. Jonathan J. G. ALEXANDER, *I miniatori medievali e il loro metodo di lavoro*, Mòdena, Franco Cosimo Panini, 2003, fig. 38.

33. Sant Mamés trepitja el dimoni, primer terç del segle XII, Dijon, Bibliothèque Municipale, ms. 641, f. 20v; Yolanta ZALUSKA, *Manuscrits enluminés de Dijon*, París, Centre National de la Recherche Scientifique, 1991, fig. 34.

34. *Descensus ad inferos*, arqueta, Llemotges, taller «du Château», 1180-1185, Meaux, Musée Municipal; M. Madeleine GAUTHIER, *Émaux méridionaux*, París, Centre National de la Recherche Scientifique, 1987, pl. CLXIV.

35. Llegenda de Teòfil, relleu escultòric de l'església de Souillac, c. 1130-1140; Yves CATTIN i Philippe FAURE, *Les anges et leur image au Moyen Age*, s. l., Zodiaque, 1999, fig. 86.

36. Temptació de Crist, pintures murals procedents de l'església dels sants Julián i Basílica de Bagüés, c. 1080, Jaca, Museu Episcopal. Gonzalo BORRÁS GUALIS i Manuel GARCÍA GUATAS, *La pintura románica en Aragón*, Saragossa, Caja de Ahorros de la Inmaculada, Fundación General Mediterránea, 1978, fig. 68.

37. Infern, pintura mural procedent de l'església de Santa Maria de Taüll, 1123, Barcelona, MNAC.

gas de Santa Maria, que contenen un ric i variat repertori de diables. Així succeeix a la cantiga LXXIV, que narra el miracle que va fer la Mare de Déu en salvar un pintor que havia caigut de la bastida per les insídies del dimoni.³⁸

Per altra banda, els dimonis de tradició bizantina, si porten faldilla sol ser de disseny clàssic molt semblant al *perizonium*, com passa als mosaics del segle XII de la basílica de Sant Marc de Venècia, que va utilitzar models bizantins. Així apareix el diable, associat al déu Sol, a l'escena que narra el martiri de sant Simó.³⁹

El nimbe del diable. Un altre atribut que mereix un comentari perquè és molt original és el nimbe que llueix Satanàs a la *Bíblia de Rodes*. Aquest element, evidentment, va cridar l'atenció de Wilhelm Neuss, ja que figura també al Satanàs de la miniatura dedicada a la història de Job de la *Bíblia de Ripoll*.⁴⁰ Neuss explica la seva procedència citant les pintures de Baouit que representen el diable exactament igual que un àngel.⁴¹ En aquests frescos coptes del segle VI, els àngels que llencen els pecadors a l'infèrn amb prou feines es diferencien dels exèrcits celestials de sant Miquel. Els únics trets que els distingeixen són que somriuen i tenen la cabellera eriçada.⁴² Probablement es tracta d'un model propi d'aquesta època, el segle VI, en què Satanàs encara manté el seu estatus d'àngel.⁴³ En qualsevol cas, conservem un exemple preciós de diables nimbats, molt més proper i contemporani a la *Bíblia de Rodes*. Es tracta d'un *Exultet* realitzat a Benevento, datat a les acaballes del segle X, que mostra la caiguda dels àngels rebels (fig. 4).⁴⁴ Hi apareixen nus, alats, la seva pell és molt fosca i porten nimbe. L'actitud d'aquests diables és la de reis vençuts que han estat des-

38. Miracle del pintor, *Cantigas de Santa Maria de Alfonso X El Sabio*, s. XIII, San Lorenzo de Escorial, Biblioteca del monestir de l'Escorial, T-I-1, cantiga LXXIV; Federico DELCLAUX, *Imágenes de la Virgen en los códices medievales de España*, Madrid, Dirección General de Bellas Artes, 1973, p. 98.

39. Martiri de sant Simó, s. XII; Otto DEMUS, *The mosaics of San Marco in Venice: the Eleventh and Twelfth Centuries*, Chicago, The University of Chicago Press, 1984, fig. 373.

40. Història de Job, c. 1015-1020, *Bíblia de Ripoll*, Roma, Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 5729, f. 162r. S'ha editat un facsimil d'aquesta Bíblia; vegeu A. MUNDÓ, *Les Bibles de Ripoll...*

41. W. NEUSS, *Die Katalanische Bibelillustratio...*, p. 100.

42. Judici final, pintura mural de la capella XVII, convent de sant Apolo, Baouit (Egipte), s. VI. Vegeu Henri LECLERQ, «Démon», a *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, París, Librairie Letouzey et Ané, 1920, vol. IV, p. 578-582, fig. 1278. També F. V. CALLE, *Les Représentations...*, p. 305.

43. Sobre el seu estatus d'àngel caigut, vegeu Henri-Irénée MARROU, «Un ange déchu, un ange pourtant», a *Patristique et Humanisme: Mélanges*, París, Éditions du Seuil, 1976, p. 393-408. També H.-I. MARROU, «Satan», *Études carmelitaines*, 1948, p. 28-43.

44. Caiguda dels àngels rebels, finals del segle X, Roma, Biblioteca Casanatense, CAS 724 (BI 13), 2 Bened., secció 4; Beat BRENNCK, *Exultet. Rotoli liturgici del medioevo meridionale*, Roma, Istituto Poligrafico e Zecca Dello Stato, 1994, p. 88.

FIGURA 4. Caiguda dels àngels rebels, finals del segle x. Roma, Biblioteca Casanatense, CAS 724 (BI 13), 2 Bened., secció 4.

posseïts del seu regne. Un d'ells mira enrere amb nostàlgia i els altres dos ajunten les mans com si portessin manilles. Per tant, caldria entendre aquest nimbe del diable com un exemple propi de la seva antiga condició angèlica que varen perdre per desobeir el Senyor. Si valorem aquest nimbe en l'àmbit europeu, a excepció del manuscrit de Benevento, no n'hem trobat cap altre exemple.

Quant a l'objecte arrodonit que porta Satanàs a la mà esquerra i que sembla mostrar l'entristit Job, Wilhem Neuss no s'atreveix a dir què és exactament aquest curiós objecte. Creu que es tracta d'un malentès de l'artista, que pren l'escena de l'episodi del rei David com l'àngel de la pesta.⁴⁵ Per altra banda, Anscari Mundó estima que pot tractar-se d'un beuratge maligne per emmalal-

45. W. NEUSS, *Die Katalanische Bibelillustratio...*, p. 100.

tir Job.⁴⁶ El *Testament de Job* no cita cap poció, però sí afirma que el diable li va transmetre una cruel malaltia.

Em colpí amb una malaltia cruel des de la testa fins a la punta dels peus (TestJob 20,1-7).⁴⁷

És molt probable que es tracti d'un bol que conté un beuratge maligne, perquè així apareix d'una manera molt clara en un manuscrit francès que devia copiar un model més antic. Es tracta d'una inicial D, realitzada el segle XII, que il·lustra el text de *Moralia in Job*, de Gregori el Gran.⁴⁸ En aquesta imatge el diable, amb la mà dreta, toca el cos d'un desvalgut Job, mentre que amb la mà esquerra aboca el contingut d'un flascó sobre el seu cap. En tot cas, la poció no deixa de ser un element molt escàs en les imatges romàniques que solen il·luminar la història de Job.

Al tercer registre d'aquesta miniatura de la *Bíblia de Rodes*, emmarcats mitjançant una arquitectura, s'apinyen Job, l'esposa i els tres amics. El diable sobrevola tots els personatges clavant una fletxa, potser enverinada, sobre el cap de Job. Aquesta vegada el dimoni apareix caracteritzat com un vertader àngel, sense cap tret negatiu. Figura nimbat, amb ales i totalment vestit. No n'hem trobat paral·lels a l'època. Tan sols seria comparable, i amb les degudes reserves, perquè no es tracta de la història de Job sinó de l'escena del pecat original, amb el manuscrit *Junius 11*, de l'any 1000.⁴⁹ El diable pren l'aparença d'un àngel amb l'única intenció d'enganyar amb el fruit prohibit els primers pares.⁵⁰ Per altra banda, la disfressa d'àngel que utilitza el dimoni ja es justifica a la *Vida de Antonio* escrita per Atanasi cap a l'any 357.

Per tant, quan els dimonis se us presentin de nit i us vulguin parlar de coses futures o us diguin «Som àngels», no els feu cas, menteixen (*Vida de Antonio* 35,1).⁵¹

46. A. MUNDÓ, *Les Bibles de Ripoll...*, p. 279.

47. A. PIÑERO, «Testamento de Job», a *Apócrifos del Antiguo Testamento*, vol. v, p. 188.

48. *Moralia in Iob*, inicial D, s. XII, Arras, Bibliothèque Municipale, ms. 10; Y. CATTIN i P. FAURE, *Les anges et leur image au Moyen Age*, fig. 103 (no hi consta el número de foli del manuscrit).

49. Pecat original, ms. Junius 11, c. 1000, Oxford, Bodleian Library, p. 28 i 30.

50. E. TEMPLE, *Ango-saxon...*, fig. 189-196. Vegeu també Teresa PAROLI, «Santi e demoni nelle litterature germaniche dell'alto Medioevo», *Santi e demoni nell'alto medioevo occidentale (secoli V-XI)*: XXXVI Settimane di Studio del Centro di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto, 1989, p. 411-489, fig. 6. També M. KAUFFMANN, *Biblical...*, p. 46, fig. 31 i 32.

51. ATANASIO, *Vida de Antonio*, p. 69-70. El dimoni es presenta davant Antoni amb la disfressa d'una dona, un nen negre, un gegant, un monjo bondadós, un disc de plata. O bé sota la

El diable transmet una malaltia a Job. La transmissió d'una malaltia és un fet que el nostre sentit de la vista no pot percebre. Com es pot plasmar d'una manera plàstica? Els artistes utilitzaren, bàsicament, dues fórmules. Satanàs toca amb les mans o urpes el pobre Job per transmetre-li la malaltia, com passa a la *Bíblia de Ripoll*. O bé, com succeeix a la *Bíblia de Rodes*, es val d'un instrument per a transmetre el mal.

Tenim exemples en què Satanàs utilitza un instrument per ferir el sofert Job. Apareix a l'art bizantí del segle IX. Es tracta d'una miniatura d'un còdex que es conserva a Sant Joan de Patmos.⁵² En aquesta escena s'hi representa Job flanquejat per un monstre de tres caps i el diable, que pren la forma d'una figura fosca, li clava una llança a distància.⁵³ També a la *Bíblia de Florencio* (960), Satanàs, armat amb una llança, clava la seva punxa a la figura de Job.⁵⁴ La gran diferència de la *Bíblia de Florencio* respecte al còdex grec és que, en aquest últim, el diable és un ésser de pell fosca, però en cap cas monstruós. Ara bé, al còdex hispànic la figura del diable és extraordinària des del moment en què no sols és una figura monstruosa, sinó que és representat amb dos rostres de perfil. De fet, els diables que apareixen a la miniatura altmedieval hispànica són únics al context europeu, ja que es caracteritzen per la seva monstruositat, tal com va demostrar Joaquín Yarza.⁵⁵ Més tard es repeteix el model a la *Bíblia de San Millán de la Cogolla*, de 1162.⁵⁶ Un diable monstruós, pelut, animalesc i alat, fereix amb una llança Job com passava a la *Bíblia de Florencio*.

Tornarem a veure el diable ferint Job amb una fletxa en una inicial Q que

---

forma d'un animal que intimida, com un lleó, un ós, un lleopard, un toro, una serp, un escorpió i un llop. Sobre la capacitat de metamorfosi del diable, vegeu Jeffrey Burton RUSSELL, *Lucifer: el diablo en la Edad Media*, Barcelona, Laertes, 1995, p. 73. També Estrella MASSONS, «La iconografia del diable al claustre de Santa Maria de l'Estany», *Lambard: Estudis d'Art Medieval*, vol. xv (2002-2003), p. 16-18.

52. *Llibre de Job*, s. IX. Sant Joan de Patmos, Biblioteca, ms. grec 171, p. 51.

53. André GRABAR, *Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne (IX-XI siècle)*, París, Klincksieck, 1972, fig. 39.

54. Història de Job, *Bíblia de Florencio*, 906, Colegiata de San Isidoro de León, f. 182v; Joaquín YARZA, «Funzione e uso della miniatura ispana nel x° secolo», a *XXXVIII Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo: Il secolo di ferro: mito e realtà del secolo X*, Spoleto, 1991, p. 1047-1080, fig. 9.

55. J. YARZA, «Del ángel caído al diablo medieval», *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología. Universidad de Valladolid*, núm. XLV (1979), p. 299-317. També J. YARZA, *Formas artísticas de lo imaginario...*, p. 47-75.

56. Job ferit pel diable, s. XIII, *Bíblia de San Millán de la Cogolla*, B. A. H. Cod. 2, f. 262; Y. SILVA i Soledad de VERÁSTEGUI, *La miniatura en el monasterio de San Millán de la Cogolla*, Logroño, Govern de la Rioja, Instituto de Estudios Riojanos, 1999, p. 210.

il·lumina un *Comentari sobre Job*, realitzat a Itàlia.⁵⁷ S'hi representen dos diablets monstruosos de color blau i un d'ells fereix amb una fletxa Job, que figura nafrat i postrat en un llit. Cal assenyalar que aquesta inicial s'ha datat al segle x, però les característiques formals dels dos diablets i de les figures que componen la inicial ens fan pensar en el segle XII (fig. 5).⁵⁸ Com ja s'ha dit, a excepció de la miniatura altmedieval hispànica, no tenim notícies de diables europeus monstruosos al segle x.

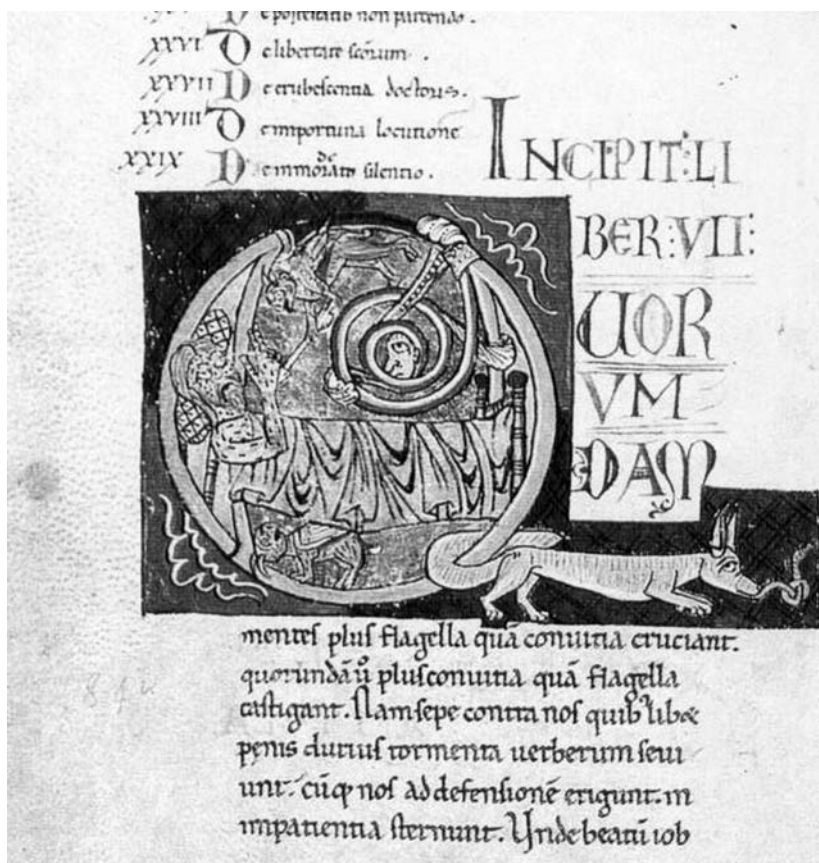

FIGURA 5. El diable fereix Job, *Comentari de Job*, Inicial Q, s. XII?, Milà, Biblioteca Ambrosiana, B. 41 Inf. c., f. 84v.

57. *Comentari de Job*, inicial Q, Milà, Biblioteca Ambrosiana, B. 41 Inf. c., f. 84v.

58. Maria Luisa GENGARO, Gemma VILLA, *Inventario dei Codici decorati e miniati della Biblioteca Ambrosiana (secc. VII-XIII)*, Florència, Leo S. Olschki, 1968, taula 12. p. 15. Les formes artístiques d'aquesta inicial encaixen en el segle XII, però les autores daten aquest manuscrit al segle X.

En una altra ocasió, Satanàs castiga el cap de Job amb una vara curta i, a més a més, el flagel·la. Així passa a una preciosa H inicial que il·lustra una *Moralia in Job* realitzada a Saint Pierre de Préaux cap a l'any 1100.⁵⁹ En qualsevol cas, en allò que es refereix a la transmissió de la malaltia que patirà Job, els exemples més abundants són els del contacte físic, com passa a la *Bíblia de Ripoll* i en altres còdexs il·luminats.

A l'últim registre d'aquesta miniatura de la *Bíblia de Rodes* es representa Job i la seva dona com a monarques perquè el Senyor ha permès que recuperin tots els seus béns. Es tracta d'un final feliç per a Job, que, a la fi, ha aconseguit vèncer el diable.

Iconografia dels diables a la història de Job de la Bíblia de Ripoll. El mateix monjo que va il·luminar la miniatura dedicada a Job a la *Bíblia de Rodes*, que es caracteritza per un tipus de figures expressives i dinàmiques, també es va ocupar de la mateixa escena a la *Bíblia de Ripoll*.⁶⁰

A diferència de la *Bíblia de Rodes*, aquesta vegada l'artista ocupa els dos terços del foli, i aconsegueix una il·lustració molt bella. La història de Job es narra en tres registres emmarcats en arquitectures (fig. 6).⁶¹ A la zona superior apareix una ciutat amb muralla amb una gran portalada en la qual figura Job com a rei amb la seva esposa, acompanyat per funcionaris amb espasa i guerrers a cavall. A l'interior del recinte s'hi representen una sèrie de personatges que, probablement, són els fills de Job.

Al segon registre figura Job, envoltat dels seus familiars, que amb les mans velades ofereix un camell al Senyor. L'actitud d'oferir un present amagant les mans amb el mant procedeix del protocol de la cort de Bizanci, ja que d'aquesta manera és com s'oferien els regals a l'emperador. És un tret iconogràfic molt comú en la imatgeria medieval i apareix en multitud d'ocasions. En tot cas les mans velades signifiquen un acte de respecte. La raó que Job presenti el sacrifici d'un animal al Senyor fa referència a la gran pietat i religiositat de Job que, malgrat ser rei i molt ric, no descuidava els seus deures envers Déu. Així ho explica el *Testament de Job*:

59. *Moralia in Job*, inicial H, c. 1100, Rouen, Bibliothèque Municipale, ms. 498, f. 84; Richard GAMESON, «Manuscrits normands à Exeter aux XIe et XIIIe siècles», a *Manuscrits et enluminures dans le monde normand: Actes*, Caen, Presses Universitaires, 1999, p. 107-120, fig. 14.

60. Anscari Mundó identifica aquest artista amb el monjo Guifré, cal·lígraf de la *Bíblia de Ripoll*. A. MUNDÓ, *Les Bibles de Ripoll...*, p. 131-132 i 154.

61. *Bíblia de Ripoll*, c. 1015-1020, Roma, Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 5729, f. 162v. La miniatura apareix publicada, entre d'altres, a A. MUNDÓ, *Les Bibles de Ripoll...*, fac-símil de la *Bíblia de Ripoll*. També a J. YARZA, «El arte en la España del Norte», a *Año Mil: El arte en Europa, 950-1050*, fig. 156.

Amb tot el meu zel oferia en sacrifici, a més, un vedell sobre l'altar de Déu mentre pensava: potser els meus fills han allotjat al seu cor mals pensaments contra Déu (TestJob 15,9).⁶²

A la miniatura, Crist apareix al centre envoltat d'una màndorla mentre sosté una petita esfera (*mundus*) a la mà dreta, que fa referència a Déu com a creador de l'univers. Es tracta d'un element iconogràfic que procedeix de la miniatura carolíngia.⁶³ A l'altre costat comencen les seves desgràcies perquè, mentre els seus fills celebren un banquet, un terrible huracà propiciat pel diable enderrocarà la casa i provocarà la mort de tots els seus fills. Així ho narra el *Testament de Job*, on Satanàs diu:

...he destruït pel foc la major part dels seus ramats, li he arrabassat la resta i ara, a més, aniquilaré els seus fills. En havent dit això, se n'anà i féu caure la casa damunt dels meus fills i els matà (TestJob 17,1 i s., 18,1).⁶⁴

Per altra banda, als peus del Senyor apareix el diable que demana permís per arrabassar els béns del pietós baró, tal com relata la font literària.

Aleshores s'apartà de mi [Satanàs]. Se n'anà al firmament i conjurà al Senyor perquè li donés poder sobre les meves pertinences. Un cop hagué rebut poder sobre els meus béns, vingué i m'arrencà totes les meves riqueses (TestJob 8,1-3).⁶⁵

El dimoni que conversa amb el Senyor figura nu, alat, nibat, sosté un ceptre i de les seves mans i peus en neixen unes incipients urpes. Més aviat es tracta d'un àngel caigut. Tot i això posseeix trets negatius que el delaten com el maligne per la seva nuesa, que a l'edat mitjana es considerava pecaminosa, i per les urpes que neixen a les seves extremitats.

Un dels diables europeus més antics que ja apareix amb unes urpes, fines i incipients, es troba al *Salteri de Corbie*, realitzat a finals del segle VIII o començaments del IX.⁶⁶ Es tracta d'un diable que figura a sobre del casc del ge-

62. A. PIÑERO, «Testamento de Job», a *Apócrifos del Antiguo Testamento*, vol. v, p. 185.

63. Apareix a la miniatura carolíngia, a tall d'exemple, Majestat del Senyor, *Bíblia de Carles el Calb*, c. 845-846, París, Bibliothèque Nationale, ms. lat. 1, f. 329v. També, Majestat del Senyor, *Sacramentari de Metz*, c. 870, París, Bibliothèque Nationale, ms. lat. 1141, f. 5. Més tard, recull aquest element la miniatura catalana del segle XII; Majestat del Senyor, *Beat de Torí*, Torí, Biblioteca Nazionale Universitaria, Sgn. I.II.1, f. 2.

64. A. PIÑERO, «Testamento de Job», a *Apócrifos del Antiguo Testamento*, vol. v, p. 186-187.

65. A. PIÑERO, «Testamento de Job», a *Apócrifos del Antiguo Testamento*, vol. v, p. 181.

66. El dimoni malaconsella Goliath, s. IX. *Salteri de Corbie*, Amiens, Bibliothèque Municipale, ms. 18, f. 123v.

gant Goliat que es disposa a matar David. En aquest cas, actua com un mal conseller i constitueix una de las tipologies del diable medieval que sol aparèixer malaconsellant tots aquells personatges nefands, segons la tradició cristiana. El diablet del *Salteri de Corbie* es representa amb ales i amb unes urpes molt fines a les extremitats.⁶⁷ El mateix model iconogràfic que apareix al manuscrit de Corbie el veurem al *Salteri d'Utrecht* a propòsit del salm 37.⁶⁸ Una sèrie de petits diables amb les mateixes característiques que el de Corbie revolten vora la túnica d'un individu que, ferit per les fletxes, avança penosament tot inclinant l'esquena.⁶⁹ Tal com es desprèn del salm, simbolitza l'home que ha pecat, les seves culpes li pesen i prega al Senyor que no l'abandoni.⁷⁰ Més tard, el mateix model de diable es copiarà per a il·lustrar el salm 37 del *Salteri Eadwine*, ja que els seus artistes s'inspiraren en les formes del manuscrit d'Utrecht.⁷¹

Quant al nimbe d'aquest Satanàs de la *Bíblia de Ripoll*, ja hem vist que forma part de la seva antiga condició d'àngel i que en tenim exemples a les pintures de Baouit, al mosaic de Sant'Apollinare Nuovo de Ravenna, totes dues obres del segle VI, i també als àngels caiguts de l'*Exultet* de Benevento. Un altre element interessant en aquest diable, perquè es tracta d'un atribut molt poc habitual, és que sosté un ceptre a la mà. Fa referència, sens dubte, al seu poder com a príncep de les tenebres. Es tracta del mateix ceptre que sosté Jobrei, un bastó fi i coronat per un pom esfèric que apareix a les miniatures otomanes dedicades als emperadors i realitzades a les acaballes del segle X.⁷²

Probablement, aquest ceptre de Satanàs es devia prendre d'algun model antic. En qualsevol cas, malgrat ser un atribut rar, ja que més aviat el diable sol aparèixer en època romànica amb un trident, una forca o qualsevol altre instrument que serveixi per a turmentar les ànimes impies, en tenim un exemple de

67. V. LEROQUAIS, *Les psautiers manuscrits latins des bibliothèques publiques de France*, Mâcon, Protat, 1940-1941, pl. VI.

68. Salm 37, c. 820-835, *Salteri d'Utrecht*, Utrecht, University Library, ms. 32, f. 22.

69. Koert VAN DER HORST, William NOEL i Wihelmina WÜSTEFELD, *The Utrecht Psalter in Medieval Art*, Londres, Utrecht Museum, 1996, fig. 56.

70. «Tinc clavades en mi les teves fletxes, / descarregues damunt meu la teva mà. / Has estat amb mi tan sever / que no em queda en tot el cos res de sa; / són tants els meus pecats / que els meus ossos no troben repòs. / Les culpes em cobreixen el cap, / em dobleguen com una càrrega feixuga», salm 38 (37), *Bíblia Catalana Interconfessional*, p. 931.

71. Salm 37, *Salteri Eadwine*, c. 1155-1160, Cambridge, Trinity College Library, ms. R. 17.1, f. 66; K. VAN DER HORST, W. NOEL i W. WÜSTEFELD, *The Utrecht Psalter...*, fig. 57.

72. El mateix tipus de ceptre rematat amb un pom esfèric apareix en una miniatura d'Otò II flanquejat per les quatre parts del seu imperi, que prenen la forma de figures femenines. Mestre del Registrum Gregorii, c. 985, Chantilly, Musée Condé, foli solt; Carl NORDENFALK, *L'enluminure au Moyen Âge*, Ginebra, Skira, 1988, p. 110.

Llucifer, que sosté un bell ceptre. Es tracta d'una miniatura de l'*Hortus Deliciarum* (1159-1175), d'Herrada de Landsberg,⁷³ que respira classicisme i mostra la caiguda dels àngels rebels. Llucifer sosté una esfera a la mà dreta, mentre que amb l'esquerra empunya un bonic ceptre de pom trilobulat (fig. 7).⁷⁴

Al tercer registre d'aquesta miniatura de la *Biblia de Ripoll* tres missatgers s'adrecen a Job-rei per comunicar-li les calamitats que li han passat. Job ha perdut tots els seus ramats a causa d'una pluja de foc que ha provocat el diable i plora la mort de tots els seus fills a causa d'un vent huracanat que ha enderrocant la casa, una altra venjança del maligne. A la part inferior, un diable agenollat, nu i amb cabellera flamígera, allarga un braç per tocar Job-rei a fi de transmetre-li una cruel malaltia. El cos d'aquest diable és bastant estrany amb tendència a ser deforme, ja que el rostre està de perfil, el cos de tres quarts

FIGURA 7. Detall. Caiguda dels àngels rebels, *Hortus Deliciarum*, Herrada de Landsberg, 1159-1175, Estrasbourg, Bibliothèque Municipale, f. 3v. Es tracta d'una còpia, l'original es va perdre en un incendi.

73. Caiguda dels àngels rebels, *Hortus Deliciarum*, Herrada de Landsberg, 1159-1175, Estrasbourg, Bibliothèque Municipale, f. 3v. Es tracta d'un facsímil, ja que l'any 1870 el manuscrit original es va perdre en un incendi.

74. Y. CATTIN i P. FAURE, *Les anges et leur image au Moyen Age*, fig. 82.

sembla amorfi i les cames tornen a estar de perfil. Sens dubte, es tractava d'un bon dibuixant; per tant, cal pensar que va emfatitzar la deformitat del cos del dimoni. És una altra de les característiques del maligne, que de vegades apareix contrafet.

Així passa a l'escena de les temptacions de Crist a la mateixa *Bíblia de Ripoll*. Es tracta del foli 367, que narra la vida pública de Crist. El diable que tempta Jesús, reptant-lo a convertir les pedres en pa, gira el rostre vers l'esquerra, presenta el tors de front i les cames de perfil s'inclinen en sentit contrari, cap a la dreta. És una posició impossible que obeeix a una criatura deforme. Quelcom molt similar passa en un *Exultet* realitzat a Itàlia a mitjan segle XI, que mostra el dimoni temptador amb els braços estesos cap a la dreta, mentre les seves cames es dirigeixen en un sentit oposat.⁷⁵ És una altra posició irreal en la qual existeix una associació d'idees que equipara la deformitat a la maldat.

El fet que el dimoni transmeti la malaltia a Job per contacte físic serà la fórmula més utilitzada entre els artistes del segle XII. La transmissió del mal mitjançant una mena de llança fina i llarga com passava a la *Bíblia de Florençia* (960) o al manuscrit de Patmos (s. IX), o bé utilitzant una poció són recursos molt poc habituals. A la *Bíblia de Saint-Omer* (XII) el diable figura rere l'infeliç Job i posa les seves urpes a sobre del seu pit (fig. 8).⁷⁶ Vers el 1140 en un manuscrit francès, un diable enorme i monstuós posa les seves urpes d'ungles afilades a sobre de la nafrada esquena del sant baró.⁷⁷ En una bella inicial de la *Bíblia de Dijon* (XII), un dimoni monstuós recolza la seva urpa a l'esquena de Job.⁷⁸ En una miniatura realitzada a finals del segle XII, apareix un diablet en una cantonada que toca el braç de Job amb la mà.⁷⁹ Potser la més original, malgrat que l'artista no era gaire destre, és una miniatura sense datar, de les acaballes del XII o començaments del XIII. Un dimoni espantosament pelut, amb una cadena al coll, proveït d'unes urpes llargues de color ver-

75. Primera temptació de Crist, *Exultet*, 1059-1071?, Pisa, Museo dell'Opera; Anna Rosa CALDERONI, *Exultet. Rotoli liturgici del medioevo meridionale. Catalogo*, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, 1994, p. 153.

76. El diable transmet una malaltia a Job, *Moralia in Job, Bíblia de Saint-Omer*, s. XII, Saint-Omer, Bibliothèque Municipale, ms. 12, f. 5v; Walter CAHN, *Romanesque Manuscripts: the twelfth Century*, Londres, Harvey Miller, 1996, fig. 275.

77. El diable transmet una malaltia a Job, c. 1140, París, Bibliothèque Nationale, ms. lat. 15675, f. 5; Hanns SWARZENSKI, *Monuments of Romanesque Art*, Chicago, 1973, fig. 354.

78. El diable transmet una malaltia a Job, *Bíblia de Dijon*, s. XII, Dijon, Bibliothèque Municipale, ms. 2, f. 235v; W. CAHN, *Romanesque...*, fig. 155.

79. El diable transmet una malaltia a Job, finals del s. XII, París, Bibliothèque Sainte-Genève, ms. 9, f. 162. W. CAHN, *Romanesque...*, fig. 199.

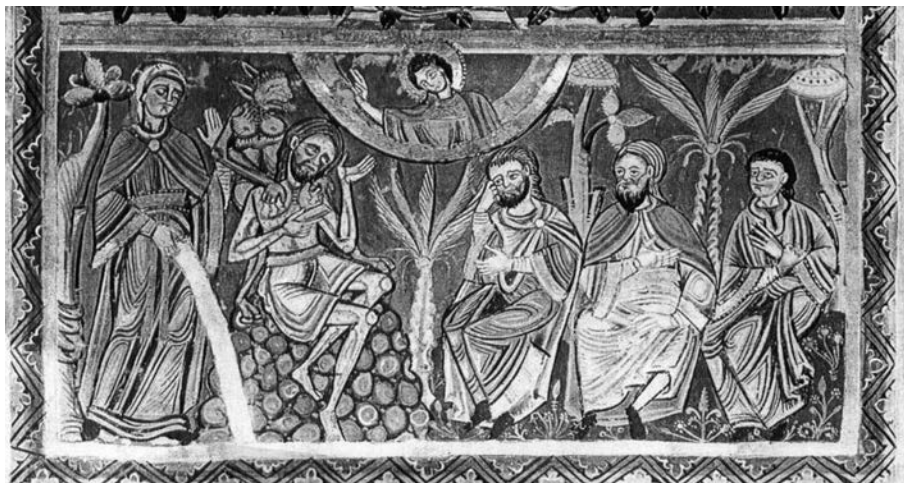

FIGURA 8. Detall. El diable transmet una malaltia a Job, *Moralia in Iob*, *Bíblia de Saint-Omer*, s. XII, Saint-Omer, Bibliothèque Municipale, ms. 12, f. 5v.

mell, no es conforma amb tocar Job, sinó que li llança amb la boca un raig de foc.⁸⁰ Així, el recurs del contacte físic, que ja als primers anys del segle XI apareix en aquest foli dedicat a la història de Job a la *Bíblia de Ripoll*, serà la fórmula que regnarà al segle XII.

Finalment, el dibuixant de Ripoll ens mostra Job cobert per les nafres davant la seva dona, que es tapa el nas amb una mà. Es tracta d'un gest significatiu que fa referència a la pudor de Job i que també procedeix del *Testament de Job*. Pel que sembla, la pestilència que desprenia Job devia ser insuportable.

Estaven allunyats [es refereix als amics] de mi com uns noranta metres, per la mala olor del meu cos. S'aixecaren i s'acostaren amb perfum a les mans. Els seus soldats els acompanyaven i cremaven encens al meu voltant, a fi que es poguessin acostar. Al cap de tres dies d'escampar perfum, es van col·locar a vora meu (TestJob 31,2-5).⁸¹

80. El diable transmet una malaltia a Job, Douai, Bibliothèque Municipale, ms. 301, f. 107; Marc THOUMIEU, *Dictionnaire d'Iconographie romane*, s. l., Zodiaque, 1996, fig. 17. No hi consta la data de la miniatura.

81. A. PIÑERO, «Testamento de Job», a *Apócrifos del Antiguo Testamento*, vol. v, p. 194-195.

Més endavant Baldad, un dels amics, diu:

Nosaltres, que gaudim d'una salut perfecta, no ens hi podem atansar per la mala olor si no és a còpia de molt de perfum (TestJob 35,2).⁸²

Conclusions

La imatge més antiga del diable cristià apareix al sarcòfag de Junius Bassus (359), prefecte de la ciutat de Roma. A l'escena hi figura Job al femer, la seva dona i el diable disfressat de venedor de pa. Fins ara, la història artística del diable havia datat la imatge més antiga al segle VI. També s'havia explicat la iconografia de la història de Job que apareix en la *Bíblia de Rodes* i en la *Bíblia de Ripoll* a partir del llibre canònic de Job. Tal com hem demostrat, recolza en el *Testament de Job*, un text apòcrif del segle I. El fet de situar el diable al costat de Job sota el seu tron a la *Bíblia de Rodes*, així com el gest d'oferir un animal al Senyor i tapar-se el nas la seva dona a causa de la seva mala olor a la *Bíblia de Ripoll*, només apareixen al *Testament de Job*.

El model iconogràfic del primer diable que apareix a la *Bíblia de Rodes* posseeix elements originals, com la poció que sosté a la mà i el nimbe, que obeeix a la seva antiga condició angèlica. Vesteix una faldilla curta de plecs, a diferència dels diables europeus, en els quals abunda la faldilla de pells esfilagarsada, ja que el feu tradicional del diable és el desert. Les incipients urpes dels seus peus ja apareixen en un diablet del *Salteri de Corbie* (VIII-IX), que serà model per al *Salteri d'Utrecht* (820-835) i el *Salteri Eadwine* (1155-1160). El segon diable, completament vestit, obeeix a un àngel caigut i es val d'un instrument per a transmetre la malaltia a Job. Els dimonis que figuren en la *Bíblia de Ripoll* presenten trets una mica més moderns. El primer diable, malgrat el ceptre de poder com a príncep de les tenebres i el nimbe, té urpes als peus i apareix nu. Quant al segon, es tracta d'un diable contrafet i deforme que no utilitza un instrument per a transmetre la malaltia al pacient Job, sinó que el toca amb la mà, una fórmula que serà la més habitual en el dimoni romànic.

82. A. PIÑERO, «Testamento de Job», a *Apócrifos del Antiguo Testamento*, vol. v, p. 198.